

Xavier Filella i Pla

Identitat i cultura en el món contemporani

Doctor en història
contemporània

Una societat en canvi

Les teories socials clàssiques, des del liberalisme al marxisme, havien ignorat el paper de la cultura i la identitat en l'estructuració de la societat. El liberalisme féu arrelar les seves tesis en una noció de ciutadania abstracta que es desentenia de qualsevol particularisme cultural, mentre que el marxisme tan sols reconeixia les classes socials com a actors legítims del procés històric. Tanmateix, les recents transformacions de les societats contemporànies han situat la cultura i la identitat en el centre del debat polític. Els esdeveniments dels últims anys —accelerats per la caiguda del mur de Berlín (1989)— han afavorit una progressiva globalització econòmica i l'aparició d'un marc de referències global. L'avenç de la globalització ha servit a alguns autors per argumentar l'esmicolament de les identitats nacionals i la seva substitució per una multiplicitat d'estils de vida que ha

transformat la manera d'entendre la identitat. La mateixa expressió *estil de vida*, ha explicat el sociòleg Anthony Giddens, no és un terme aplicable en les cultures tradicionals, ja que implica una tria entre una pluralitat de possibles opcions que, a més, ja no són transmeses de generació en generació, sinó senzillament adoptades. Així, doncs, a diferència de la identitat tradicional, la identitat en la societat contemporània és múltiple, de manera que se'n poden adoptar diverses simultàniament i poden ser abandonades en qualsevol moment. La identitat, en definitiva, com ha explicat Zygmunt Bauman, «ja no és per sempre, sinó que s'ha de muntar i desmuntar contínuament».¹

1. Zygmunt BAUMAN, *L'art de la vida* (Barcelona: Paidós, 2008), p. 23.

A la vegada, però, la creixent homogeneïtzació cultural i la fragilitat dels estils de vida han estimulat, potser de manera reactiva, la revifada de les cultures locals. Aquesta predisposició per les referències properes abasta des de la reafirmació política de les petites nacions fins al renaixement de l'interès per la gastronomia autòctona i la producció agrícola local que propugnen organitzacions com la italiana Slow Food que encapçala Carlo Petrini.

De fet, quan, arran de la caiguda del mur de Berlín l'any 1989 i el subsegüent esfondrament del comunisme, Francis Fukuyama anunciava la fi de la història, no tan sols descrivia la victòria final del liberalisme i el capitalisme com a sistema polític, sinó que també ignorava la importància de la cultura i la identitat en la configuració del nou escenari polític que deparava la fi de la guerra freda. Fukuyama queia, doncs, una vegada més, en l'error que reiteradament havien repetit marxistes i liberals en desatendre la força històrica de la cultura i la identitat. Dos anys abans, el filòsof alemany Jürgen Habermas, en rebre el Premi Sonning a Copenhaguen, havia propugnat la substitució del patriotisme nacional per un nou i asèptic patriotisme constitucional. Ni Fukuyama ni Habermas saberen entendre l'auge de l'islamisme que l'aiatol·là Khomeyni havia iniciat a l'Iran amb la revolució islàmica de l'any 1979. Tampoc saberen preveure l'efervescència nacional que seguí la desfeta del comunisme, particularment dramàtica als Balcans i sobretot a Bòsnia, on la violència interètnica

tingué el nivell més alt de virulència. Evidentment, tampoc saberen percebre el sentit de la persistent lluita per la cultura i la identitat que tantes nacions sense estat han desplegat al llarg dels anys i que en el cas català, com sabem, s'inicia en la segona meitat del segle XIX.

El xoc de civilitzacions que el polític nord-americà Samuel Huntington teoritzava l'estiu del 1993 a la revista *Foreign Affairs* descrivia la convulsionada realitat de la fi del segle XX amb més encert que la proposta d'Habermas o la hipotètica fi de la història prevista per Fukuyama. Certament, no podem pretendre explicar els conflictes del nostre temps únicament amb l'entramat teòric desplegat per Huntington, però no podem deixar de reconèixer el seu encert en veure que, al costat de les disputes per interessos materials, hi ha també conflictes, no menys virulents, entre les diferents maneres de veure el món.

El fanatisme identitari que caracteritzà la guerra dels Balcons i, en particular, la tragèdia de Bòsnia tingué lectures contraposades sobre el paper del nacionalisme a finals del segle XX. El canadenc Michael Ignatieff distingia a *Blood and Belonging* (1993) entre el nacionalisme cívic —sovint interessadament identificat amb el dels estats-nació consolidats— i el nacionalisme ètnic —una varietat perillosa i emotiva, basada en la lleialtat de sang—. Ignatieff advertia que l'ensorrament del comunisme havia desencadenat una reacció primària que obria pas al retorn de l'etnicitat i el discurs ètnic i provocava la desintegració dels estats-nació en guerres civils ètniques.

En canvi, el polític canadenc Will Kymlicka, després de subratllar que «d'ençà de la fi de la guerra freda, els conflictes etnoculturals han esdevingut la causa més comuna de violència política arreu de món»,² es proposava abordar des d'una perspectiva liberal la qüestió dels drets de les minories. La tradicional neutralitat liberal havia de ser acomodada, explicava encertadament Kymlicka amb el seu gir culturalista, a la nova realitat política caracteritzada per una creixent visibilitat de les cultures i les identitats.

D'altra banda, les societats occidentals s'han transformat en els últims anys fins a esdevenir societats multiculturals.

2. Will KYMLICKA, *Ciudadania multicultural* (Barcelona: Proa, 1999), p. 11.

Els corrents migratoris dels últims anys han adoptat una nova modalitat caracteritzada per la reunificació familiar i el sorgiment de veritables enclavaments ètnics que ha deixat definitivament enrere la modalitat *Gastarbeiter*, amb què els alemanys, durant el període de la postguerra europea, havien designat els treballadors hostes, de qui s'esperava el retorn als seus països quan arribés la contracció del mercat laboral. Actualment, el desenvolupament dels nous mitjans de comunicació de masses, la disponibilitat de mitjans de transport ràpids i barats i la creixent comercialització global dels productes alimentaris han facilitat que la nova migració mantingui una relació permanent amb la cultura d'origen que estimula la reproducció de la seva identitat en el país d'acollida. El fracàs del model assimilacionista i la progressiva multiculturalitat de les societats occidentals han situat la cultura i la identitat en primera plana de l'agenda política i han obligat a reconsiderar el propi concepte de ciutadania, peça angular de les societats democràtiques. La progressiva adopció del model multiculturalista ressaltà el nou paper de la identitat i les diferències culturals en les societats occidentals de finals del segle xx. Tanmateix, tampoc el multiculturalisme ha aconseguit afrontar amb èxit els reptes que planteja la multiculturalitat.³

3. J. LLOYD,
«The End of
Multiculturalism»,
The New Statesman
(27-V-2002).

La identitat és actualment, doncs, una qüestió oberta i la tasca de resseguir el debat que ha generat summament pertinent. Els britànics, que en els darrers anys han vist l'ascens del Partit Nacionalista Escocès, manifesten el desconcert sobre la seva identitat, mentre apareix un renovat patriotisme estrictament anglès. A Itàlia la virulenta Lliga Nord, fundada l'any 1991, ha posat en qüestió la identitat italiana. França, per iniciativa ministerial, ha tornat a plantejar-se el significat de la identitat francesa. La identitat, de fet, ha estat una qüestió sempre present, encara que inadvertida. Si en molts estats-nació no se n'havia parlat durant un llarg període de temps, tan sols va ser perquè la identificació de l'individu amb la nació es donava per descomptat. Es vertebrava en la solidesa inapel·lable de l'Estat. Michael Billig ho teoritzà minuciosament des de les pàgines de *Banal Nationalism* (1995)

en referir-se a l'inadvertit però inapel·lable oneig de la nacionalitat en les nacions amb Estat. A hores d'ara, però, la generalitzada crisi d'identitats i l'oposició entre identitats dins d'una mateixa societat promou la proliferació d'interessos particulars i en ocasions també d'interessos contraposats.

La crisi de la identitat europea

La mateixa identitat europea, de fet sempre fràgil però fins fa poc eficient, s'ha començat a escindir en el curs dels últims anys, i molt especialment arran de la crisi de l'euro. La identitat europea havia estat vertebrada com un dels elements de reconstrucció d'Europa després de la segona guerra mundial a partir tres supòsits: *a)* que la democràcia era imprescindible per fer possible el creixement i el desenvolupament econòmic, *b)* que el creixement i el desenvolupament econòmic eren les bases del progrés humà, i *c)* que la democràcia és un sistema no tan sols just, sinó també eficaç per gestionar les comunitats humanes. Aquestes bases havien servit per impulsar, a partir d'un pacte entre democristians i socialdemòcrates, tant l'estat del benestar com la mateixa idea de Comunitat Econòmica Europea primer i d'Unió Europea després.

Els esdeveniments dels últims anys, tanmateix, han posat en qüestió aquestes creences. L'exemple xinès —que J.C. Ramo ha descrit a *The Beijing Consensus* (2004) com un model autoritari, però també pragmàtic, flexible i terriblement dinàmic— ha mostrat que el creixement econòmic és possible sense democràcia, mentre cada vegada més veus —des dels ecologistes fins als partidaris del decreixement— posen en qüestió que el creixement i el desenvolupament econòmic siguin les bases del progrés humà.

Finalment, la democràcia sembla haver-se convertit en un sistema poc eficaç per gestionar la societat. Hi ha quatre raons que en donen una explicació plausible. En primer lloc, l'egoisme i l'individualisme han esdevingut els valors hegemònics en les societats occidentals, probablement a causa del canvi de valors propiciat arran de l'arribada al poder del neoliberalisme als Estats Units i el Regne Unit en els anys 80

Finalment, la democràcia sembla haver-se convertit en un sistema poc eficaç per gestionar la societat.

del segle xx. En segon lloc, per la crisi de les ideologies arran de l'adveniment de la postmodernitat, de manera que la vella noció d'interès general, articulada per les idees de classe social o de patriotisme, ha estat substituïda per una creixent proliferació d'interessos particulars. En tercer lloc, la democràcia ha evolucionat cap a un sistema de competència entre partits que afavoreix l'oferiment interessat de més i més drets als ciutadans, fet que incrementa fins a nivells insostenibles el deute de l'Estat. En quart lloc, per últim, la ja esmentada progressiva multiculturalitat de les nostres societats, davant la qual cap model ha servit per oferir la imprescindible cohesió que facilita la gestió de les societats complexes.

L'actual crisi del deute sobirà a Europa, de fet, no és més que el fenomen darrer d'una llarga crisi cultural que ha penetrat profundament a Europa; dit en altres paraules, l'aspecte més visible d'una accentuada transformació estructural que ha modificat la nostra percepció del món. Els vertiginosos canvis de les societats de la modernitat avançada s'han sumat al progressiu declivi de la religió al llarg de la segona meitat del segle xx fins a obrir una crisi de significats que qüestiona el mateix concepte d'identitat com a recerca de permanència, coherència i seguretat per part de l'individu.

Aquesta crisi de certesa era advertida l'any 1986 pel sociòleg alemany Ulrich Beck quan teoritzava la *societat del risc* en constatar que el guany de poder del progrés tècnic i econòmic s'acompanyava cada vegada més de la producció de riscos que descrivia com a «amenaces globals»⁴ en el sentit que eren supranacionals i no específics d'una classe. Per la seva banda, Elisabeth Beck-Gernsheim (2000) ha constatat la nova complexitat de la família davant l'aparició de noves formes de convivència que substitueixen les certes del vell model familiar. L'emergència de la *família postfamiliar*, com l'anomena Beck-Gernsheim, es relaciona amb una societat en canvi continu en què les relacions s'esgoten i es reprenen una i altra vegada sense, tanmateix, permetre afermar la característica identitat familiar que havia difós el model tradicional. La transformació de la vida familiar ha coincidit amb la creixent inseguretat del món laboral i l'afebliment de

4. Ulrich BECK,
La sociedad del riesgo
(Barcelona: Paidós,
1998), p. 19.

la sòlida lleialtat que unia treballadors i empreses arran de l'emergència del neoliberalisme a començaments dels anys vuitanta del segle passat. El *capitalisme flexible*, com l'ha descrit Richard Sennett a *The Corrosion of Character* (1998), integra la incertesa en la pràctica quotidiana del treball i no tan sols crea ansietat, sinó que també, en afeblir les nocions de permanència, confiança i compromís, produeix una veritable *corrosió del caràcter*. La vella identitat laboral que permetia remarcar la dignitat del treball ha deixat pas a les noves relacions superficials i inestables del món del treball en les societats de la modernitat avançada.

Sols al *bowling*

Un particular sentiment d'estranyesa ens envaeix. Com més va, menys aconseguim identificar-nos amb aquells amb qui vivim. Ens allunyem de la vida comunitària i ens desconectem socialment. L'associació, la confiança i la fraternitat han deixat pas a una societat atomitzada en què triomfen l'egoisme i l'aïllament, mentre les nocions de bé comú i d'interès general han desaparegut. Certament, es tracta tan sols d'una tendència davant la qual s'alça, aquí i allà, Catalunya inclosa, un poderós món associatiu. Però aquestes són les conclusions que es desprenen de *Bowling Alone* (2000), l'estudi en què el sociòleg nord-americà Robert D. Putnam examina l'evolució del teixit socials en els Estats Units en el curs de les darreres dècades. L'obra pren el que succeeix al *bowling*, l'esport nord-americà de joc de bitlles, com a exemple. Encara que el nombre de gent que practica aquest joc ha augmentat en els últims vint anys, el nombre dels que juguen en lligues ha disminuït. I si la gent juga sola, llavors, no participa en la interacció social ni en les discussions cíviques que hi havia anys enrere, quan jugaven a bitlles competint per equips.

Putnam valora negativament el procés de creixent individualització de la societat nord-americana, que s'hauria iniciat a meitat dels anys seixanta, i alerta sobre les seves conseqüències en la vitalitat de la democràcia. Els Estats Units, tal com havia descrit Alexis de Tocqueville després del seu viatge en

**La vella
identitat
laboral que
permetia
remarcar
la dignitat
del treball
ha deixat
pas a noves
relacions
superficials i
inestables**

**La nostra nació
disposa d'una
extraordinària
xarxa
d'associacions
[...] que ha
protagonitzat,
juntament
amb la
universitat, els
literats o els
professionals,
l'activitat
cívica i cultural
del país**

els anys trenta del segle XIX, s'havien caracteritzat per una activa societat civil, ben organitzada i implicada en la consolidació de la democràcia. Aquesta particularitat havia persistit durant un llarg període de temps com una de les claus de volta de la societat nord-americana, però, finalment, els canvis en l'estil de vida de les últimes dècades, tal com explica Putnam, haurien comportat el replegament dels nord-americans en l'àmbit privat i una menor tendència a associar-se en organitzacions civils.

De fet, anys abans, Putnam havia descrit a *Making Democracy Work* (1993) el valor de les pautes de comportament cívica a l'hora d'entendre la qualitat de la democràcia i el nivell de benestar. En aquesta obra el sociòleg nord-americà definia la idea de capital social com el conjunt de normes de reciprocitat i confiança sorgides en el context de l'associació i la cooperació social. La vida associativa, explicava llavors Putnam, promou la interacció social i la participació i permet establir unes pautes de confiança que faciliten el funcionament de la democràcia, disminueixen els costos de la governança i augmenten el benestar econòmic. Eren les conclusions a què arribava després de realitzar un estudi comparatiu de la vida associativa en les regions del nord i del sud d'Itàlia. Segons Putnam, la vida tradicional dels petits pobles del sud d'Itàlia està marcada per la jerarquia i l'explotació que impedeixen compartir les coses d'igual a igual. En canvi, en les regions del nord, i especialment a l'Emília-Romanya, hi ha una autèntica teranyina d'associacions cíviques que promouen el civisme i estimulen la cooperació. El capital social que en resulta, conclou Putnam, és la clau per fer que la democràcia funcioni.

Catalunya és també una regió tradicionalment cívica i, segons recull l'Enquesta Europea de Valors del 2009, l'evolució de la pertinença a associacions segueix un ritme ascendent en el curs de les últimes dues dècades. Actualment, el 36,8 % dels catalans pertany a alguna associació, un percentatge que supera àmpliament el 15 % que declarava pertànyer a una associació l'any 1990. La nostra nació disposa d'una extraordinària xarxa d'associacions —que abasta des dels ateneus a les corals i el teatre d'aficionats— que ha protagonitzat,

juntament amb la universitat, els literats o els professionals, l'activitat cívica i cultural del país des de finals del segle XIX fins ara mateix. D'aquesta diversitat d'associacions n'han sorgit des de fórmules de participació i referents compartits fins a un pràctic model d'integració dels nousvinguts en la societat catalana a través de pràctiques tan diferents com el teatre, la música o els castells.

Una cultura arrelada i exigent

Al llarg dels dos últims decennis del segle XX, doncs, coincidiren múltiples factors de canvi que posaren en entredit el sistema de referències que havia articulat la modernitat, tal com ha explicat el sociòleg Zygmunt Bauman amb la seva idea de modernitat líquida. Finalitzat el primer decenni del segle XXI, la nostra realitat no únicament és cada vegada més complexa, sinó que també es transforma amb una extraordinària rapidesa. Cada vegada necessitem recórrer més al coneixement ultraespecialitzat per mirar de comprendre el nostre món. La ultraespecialització, però, segmenta la nostra perspectiva de la realitat en una multitud de petites parcel·les que fan impossible tant una visió de conjunt com la pròpia possibilitat de trobar un sentit al món que ens envolta. És cert que el coneixement especialitzat és imprescindible per comprendre aquesta realitat tan complexa com canviant, però, no hem d'oblidar que només les humanitats tenen la capacitat d'articular una visió de conjunt i amb sentit de la nostra realitat. També, les humanitats són imprescindibles per promoure la densitat moral que permet fonamentar la democràcia i defugir la tirania de la tècnica, que podria acabar reduint la civilització a una banal suma de procediments funcionals.

Tanmateix, però, l'estandardització de les idees i els gustos avança arreu, seguint l'imparable avenç de la globalització. Una mirada atenta al nostre voltant ens en permet copsar el perfil. Arreu trobem els mateixos edificis, les mateixes modes, les mateixes marques, les mateixes músiques, el mateix menjar i fins i tot les mateixes llavors. La uniformització es concreta en un estil internacional i eclèctic que, quan convé, fa seus

continguts locals i costums tradicionals, encara que completament deslligats de la seva arrel i desvinculats del seu significat. Senzillament, deslocalitzats. Això és, convenientment neutralitzats de la seva singularitat i adaptats a un vague gust global per poder ser comercialitzats arreu del planeta en el nou supermercat de la cultura, convertits també en un banal producte d'entreteniment. M'atreveria a dir que predigerits i llestos per a ser consumits sense més preàmbuls.

La cultura global ja no és la cultura d'aprenentatge i acumulació que ens oferien les humanitats, sinó una agitada i excessiva mescla de continguts que són veloçment distribuïts a través de les modernes xarxes de comunicació que connecten els punts més allunyats del planeta. La cultura en el món contemporani vol ser global i dirigir-se a una única audiència. La cultura de l'excés, però, té per únic objectiu la producció d'una ingent quantitat de mercaderies que han de ser ràpidament consumides per una voraç audiència global.

La globalització es legitima amb el desplegament d'un cosmopolitisme universalista, que recorre a un estil pretesament mundà i refinat per a negar, al cap i a la fi, tota diferència i qualsevol particularitat. Ser ciutadà, però, requereix, avui més que mai, arrelar en un territori i en una memòria. Les cultures són valuoses, ha explicat Will Kymlicka a *Multicultural Citizenship* (1995), no pas en elles mateixes o per elles mateixes, com havien pretès certs nacionalismes, sinó perquè tan sols en tenir accés a la pròpia cultura, l'individu pot accedir a un ventall d'opcions significatives que l'omplen de sentit.

Així, de la mateixa manera que durant molt de temps ser modern requerí trencar motlles i anar fronteres enllà perquè era imprescindible revisar els propis objectius i límits, sembla que, ara mateix, en un context en què la identitat cultural és més tènue i oberta que mai, ser modern —en el sentit de ser creatiu, agosarat i innovador— demana revalorar els vells motlles i endinsar-nos país endins, no per retornar al passat, sinó per restaurar l'antiga escala de producció i percepció. Per arrelar el nostre present en un localisme agosarat.

Les arrels, durant molt de temps, han estat identificades amb la repetició de la tradició, però potser caldria analitzar

la tan citada metàfora de les arrels amb més profunditat. Arrelar-se no és un acte passiu ni el record nostàlgic del passat. Tampoc és l'estancament que ens retorna a una identitat pre-tèrita que ens dicta el present i ens condiciona el futur. Les arrels són, de fet, múltiples i àmplies, poroses, multiformes i difuses. Són polièdriques i tenen un constant moviment terra endins, en una recerca continuada de nous nutrients. Les arrels, de fet, inspeccionen el passat i seleccionen en la memòria els materials amb què nosaltres —que som molt més que les arrels— fem el present, ens acomodem al canvi i somniem el futur.

Retornar a les arrels, doncs, no per retornar al passat, sinó per establir una confluència activa entre la cultura contemporània i el llegat multiforme del passat. Per obrir diàleg entre la contemporaneïtat i la tradició. Per fer de l'arrel i del lloc, matèria primera de la creació cultural. Cultura, doncs, de quilòmetre zero que estimuli una reflexió lentament estructurada. És a dir, cultura reflexiva, mesurada i crítica davant la cultura de l'excés que promouen les indústries culturals. La cultura del lleure, evidentment, no és negativa, com no ho és la mateixa idea d'entreteniment. El que sí que és negatiu, és la colonització de tot l'espai cultural per un nombre creixent de propostes improvisades, repetitives i gens meritòries que perfilen la nostra societat com una societat del consum i l'espectacle. El que és negatiu és l'anivellament de qualsevol producte cultural al marge del seu valor i contingut. El resultat és obvi: anivellament i banalització dels continguts, conversió de tot producte cultural en mercaderia, mercantilització del fet cultural i consumisme irracional i, en resum, reducció de la cultura a l'entreteniment. La mateixa lògica del creixement que sosté les indústries culturals ha de ser repensada per seguir una nova via de decreixement que incorpori no tan sols la relocalització del saber com una manera de repensar les arrels, sinó que també faci seva la lentitud com una alternativa lúcida per copsar el profund sentit del món i reprendre la idea de cultura com a instrument d'emancipació i de reflexió fonamentada en l'exigència i l'esforç.

Retornar a les arrels, doncs, no per retornar al passat, sinó per establir una confluència activa entre la cultura contemporània i el llegat multiforme del passat.